

इति कविकल्पलता ॥ अजमीरस्य राज्ञः नीलिनां पत्न्यां जातः पुत्रः । यथा । “अजमीरस्य नीलिनी नाम पत्नी तस्यां नीलसंज्ञः पुत्रोऽभवत् ॥” इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १६ अध्यायः ॥ (माहिष्मतीवासी वृषतिविशेषः । अग्निसु अस्य दृष्टितरसुपसंग्रह्य वरेण्येन कृत्यामास परवृषादभयचास्ते दत्तवान् । गच्छति काले पाण्डवः सहदेवस्तु द्विजयक्रमेण अस्य नगरमवरोध्य वैश्वानरात् महाह्वयमवाप्तवान् । ततो ह्यवाहनं स्तुत्वा शान्तिमलभत । एतद्विवरणं महाभारते । २ । ३१ । अध्याये विस्तरतो द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ७ ।

“नीलानीलौ तथा नागौ कस्मादप्रवर्तौ तथा ॥” नीलकं, स्त्री, (नीलमेव । स्वार्थे कन् ।) काचलवणम् । वर्तनीलम् । असनवृक्षे, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलकण्ठः, पुं, (नीलः नीलवर्णः कण्ठो यस्य ।) शिवः । (यथा, महाभारते । ११ । ८४३—४४४ । “त्रैलोक्यं मोहितं यस्य गन्धमाघ्राय तद्विषम् । प्रायसक्तोऽकरुणार्थं ब्रह्मणो वचनाच्छिवः ॥ दधार भगवान् कण्ठे मन्त्रमूर्तिर्महेश्वरः । तदा प्रभृति देवस्तु नीलकण्ठ इति श्रुतः ॥”) मयूरः । इत्यमरः । ३ । ३ । ३६ ॥ (यथा, मेघदूते । ७६ ।

“यामथास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद् ॥”) पीतसारः । दातृहृद् । यामचटकः । खड्गरीटः । इति हेमचन्द्रः ॥ मूलके, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ विजयदशम्यां नीलकण्ठदर्शनविधिर्यथा,—

“लला नीराजनं राजा बलवृद्धौ यथावलम् । शोभनं खड्गनं प्रक्षेत् जलमोगोष्ठसन्निधौ ॥” दर्शनानन्तरं नमस्कारमस्तौ यथा,—

“नीलग्रीव शुभग्रीव सर्वकामफलप्रद ।

पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खड्गरीट ! नमोऽस्तु ते ॥

त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्रकक्ष-

मदप्रशतामेधि शिखोद्भवेन ।

त्वं दृश्यसे प्राटुषि निर्गतायां

त्वं खड्गनाथार्थमयो नमस्ते ॥”

त्रयविशेषोपरिस्थितस्य तस्य दर्शनफलं यथा,—

“अलेपु गोष्ठु गजवाजिमहोरगेषु

राज्यप्रदः कुशलदः शुचिशाहलेषु ।

भस्मास्त्रिकेशनखलोमनुषेयु दृष्टो

दुःखं ददाति बहुशः खलु खड्गरीटः ॥”

द्विविशेषे फलं यथा,—

“चित्तं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतुला शक्ते कृतापि भयं

यान्यामन्निभयं सुरद्विषि कलिर्नामः समुद्रालये ।

वायव्यां वरवच्छगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे

रेशाभ्यां मरणं ध्रुवे निगदिनं दिग्गलक्षणं

खड्गने ॥”

अथभखड्गनदर्शनप्राप्तचित्तं यथा,—

“अथुभं खड्गनं दृष्ट्वा देवजाक्षयपूजनम् । दानं कुर्वीत कुर्म्याच्च स्नानं सर्वौघघ्नो जलैः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे दुर्गातुसवतत्त्वम् ॥

(पीतशालवृक्षः । अस्य पर्यायो यथा,—

“नीलकण्ठः पीतशालः पीतकः प्रियकोऽसनः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

नीलकण्ठाक्षं, स्त्री, (नीलकण्ठो महादेवस्तत्प्रियोऽक्षो यत्र ।) रुद्राक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलकण्ठः खड्गनस्तस्य अक्षिणीव अक्षिणी यस्य । यच्च समासे ।) खड्गनाक्षे, त्रि ॥

नीलकन्दः, पुं, (नीलः कन्दो मूलं यस्य ।) महिषकन्दमेदः । तत्पर्यायः । सर्पाश्वः २ वनवासी ३ विषकन्दः ४ महिषीकन्दः ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामयसुखकाशनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । सितस्य तस्य महासिद्धिकारत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीलवर्णमूलम् ॥

नीलकमलं, स्त्री, (नीलं कमलं पद्मम् ।) नीलवर्णपद्मम् । तत्पर्यायः । उत्पलम् २ नीलपङ्कजम् ३ नीलपद्मम् ४ नीलाक्षम् ५ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । खादुत्वम् । सुगन्धित्वम् । पित्तनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । रसायने श्रेष्ठत्वम् । देहदायकैश्चदश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीलवर्णजलम् ॥

नीलकुन्तला, स्त्री, (नीला नीलवर्णाः कुन्तला यस्याः ।) गौर्याः सखीविशेषः । यथा,— “सखी रत्नसुखी नाम जगादेवं युचिसिता । तां निवार्यापरा प्राह सखी सा नीलकुन्तला ॥”

इति दृष्टवर्णपुराणे ३४ अध्यायः ॥

नीलकुरण्टकः, पुं, (नीलः कुरण्टकः ।) नीलकिण्टी । इति रत्नमाला ॥ (विटतिरस्य नीलकिण्टीशब्दे ज्ञातया ।)

नीलक्रान्ता, स्त्री, (नीलेन नीलवर्णेन क्रान्ता ।) विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलक्रौञ्चः, पुं, (नीलः क्रौञ्चः ।) नीलवक्रः । तत्पर्यायः । नीलाङ्गः २ दीर्घग्रीवः ३ अतिजागरः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलगणेशः, पुं, (नीलो नीलवर्णो गणेशः ।) नीलवर्णगणपतिः । इति भूतचामरः ॥ अपि च ।

“लीलांगलजुल्लोलकालबालविलासिने ।

गणेशाय नमो नीलकामलामलकान्तये ॥”

इति लीलावती ॥

नीलग्रीवः, पुं, (नीला नीलवर्णा ग्रीवा यस्य ।) महादेवः । इति हज्जायुधः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३६ । ३४ ।

“देवदेव महादेव नीलग्रीव जटाधर ॥”

नीलवर्णग्रीवायुक्तं, त्रि ॥

नीलङ्गुः, पुं, (नीलङ्गुति गच्छतीति । नि + लङि गती + “खरशङ्कुपीडुनीलङ्गुलिगु ।” उणां । १ । ३७ । इति कुप्रत्ययेन निपातनात् पूज्यदीर्घसाधुः ।) अतिदृढजन्तुमात्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ क्रिमिमेदः । शृगालः । इति सिद्धान्त

कौस्तुभसुखादिदृष्टिः ॥ (अमराली । प्रसन्नम् । इति विश्वः । गे, ५० ॥)

नीलचर्म, [नृ] स्त्री, (नीलं चर्म फलत्वम् यस्य ।) परुषकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलश्च तत् चर्म चेति ।) नीलवर्णाजिनम् ॥ (नीलचर्मविशिष्टे, त्रि ॥)

नीलजं, स्त्री, (नीलात् जायते इति । जन + जः ।) वर्तनीलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीलजाते, त्रि ॥ (स्त्री, नीलात् नीलपञ्चतात् जायते इति । वितस्ता नदी । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ६६ ।

“प्रायाणसेतुवन्नेन सुखेनाहुतकर्मणा ।

समाहमभवद्भद्रा निखिला नीलजा सरित् ॥”)

नीलकिण्टी, स्त्री, (नीला नीलवर्णा किण्टी ।) नीलवर्णकिण्टीपुष्पवृक्षः । तत्पर्यायः । नीलकुरण्टः २ नीलकुसुमा ३ बाला ८ बाणा ५ दासी ६ कण्टारगला ७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । दन्तामयशूलवातकफकासत्वग्दोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलतरुः, पुं, (नीलतरुः ।) नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलतालः, पुं, (नीलतालः ।) हिन्तालः । तमालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलदूर्वा, स्त्री, (नीला दूर्वा ।) हरितदूर्वा । तत्पर्यायः । हरित २ शास्मवी ३ श्यामा ४ शीता ५ शतपर्णिका ६ अमृता ७ पूता ८ शतग्रन्थिः ९ अशुष्कवल्गिका १० शिवा ११ शिवेष्टा १२ मङ्गला १३ जया १४ सुभगा १५ भूतहन्त्री १६ शतमूला १७ महौषधी १८ विजया १९ गौरी २० श्रान्ता २१ ॥ (यथा निघण्टौ धन्वन्तरिः ।

“नीलदूर्वा स्मृता शस्यं प्राज्ञं हरितं तथा ।

शतपर्णा शीतकुम्भी शीतला वामनो तथा ॥”)

तस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । तुवरत्वम् । लघुत्वम् । रक्तपित्ताति-

सारकफवान्तिज्वरनाशित्वम् । पुस्तकान्तरे

रोचनत्वम् । वातापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्याः पर्यायान्तरं गुणान्तरम् यथा,—

“नीलदूर्वा रूक्षान्ता भागवती शतपर्णिका ।

शस्यं सहस्रवीर्या च शतवल्ली च कौर्मिता

नीलदूर्वा हिमा तित्ता मधुरा तुवरा हरित् ।

कफपित्तासवीर्यपटव्यादाहलवगमयान् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नीलध्वजः, पुं, (नीलः नीलवर्णः ध्वज इव ।) तमालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलो ध्वजो यस्य ।) राजविशेषः । अस्य पुरी माहिष्मती । भार्याञ्जाला । कन्या खाहा लक्ष्मी-प्रापाञ्जाला ।

“अर्जुनस्य हयो राजन् । पुरी माहिष्मती यथौ ।

नीलध्वजेन वीरेण रक्षितां दुर्गममिक्षताम् ॥

नीलध्वजस्य सहिषी ज्वालानाग्नौ सुमध्यामा ।

खाहा कन्यां प्रसता सा सुन्दरी धर्मतत्परा ॥”